

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ТОПОНІМІЧНИЙ ФРЕЙМ: ПЕРШІ КОЛА

Стандартні, часто наводжувані приклади фреймів – “ситуація: ресторан”, “ситуація: супермаркет”, “ситуація: театр”, “ситуація: бібліотека” тощо. Однак, як то чітко сформулював І.Р.Вихованець, “Слово вказує на предмет чи явище, а речення – на ситуацію” [2, 11]. Мовне відображення фреймів усе ж знаходиться на рівні слів, а не речень. Відвідання театру, крамниці чи ресторану породжує певну кількість стандартних ситуацій, які мовно виражатимуться реченнями. Однак сутність відповідних ситуацій – концептуальна, в мовленні вона найліпше виражається переліком слів – склад меню в ресторані, вибір товарів у крамниці, книжок у бібліотеці, наявність репертуару, акторів і їх ролей у театрі тощо. Даніел Гілдей з цього приводу зазначив: “Описи фрейму включають визначення ролей учасників відношень чи дій того, що описується у фреймі [...]. Ми вважаємо, що фрейм – це просто відношення між виконавцями ролей” [16, 11].

Виконавці ролей топонімічного фрейму – власні географічні назви. Відношення між ними визначаються: 1) територією (об’єкти, носії назв, є суміжними, близькими, далекими, належать до однієї чи різних етнічних територій); 2) розмірами (дуже великі, великі, менші, зовсім малі); 3) типом об’єктів (у вітчизняній топоніміці прийнято розрізняти ойконіми, гідроніми, ороніми, хороніми, мікротопоніми; кожен топонім попадає в одну з цих п’яти груп, але в межах групи об’єднується чимало типів та підтипів об’єктів, наприклад, серед гідронімів – потамоніми, лімноніми, гелоніми, пелагоніми тощо); 4) знаністю, що часто пов’язується з символічністю (найвідоміша у Чернівцях вулиця – *Кобилянської*, хоч вона не є ні найбільшою, ні найважливішою; загалом же знаність пов’язана з розмірами); 5) мовною формою (назви схожі – несхожі, прозорі – непрозорі, одноструктурні – різноструктурні, виразно рідномовні – виразно чужомовні).

На базі названих параметрів у мові формуються топонімічні системи, а в ментальному просторі – топонімічні фрейми. Про топонімічні фрейми М.В.Голомідова писала в 1998 р., говорячи про засади запровадження нових географічних назв [3, 146]. У.А.Карпенко слушно зауважує, що “фрейм схематизує, дозволяє чітко уявити й зрозуміти концепт”, однак при цьому автор дотримується дискусійної позиції, що “фрейм може виступати як форма, а концепт – як зміст” [6, 299; 293]. Марвін Мінський, на якого спирається У.А.Карпенко, розуміє фрейм інакше, припускаючи, “що розум зазвичай інтерпретує дані сприйняття в термінах, одержаних раніше і призначених для опису структур – *фреймів*. Фрейм – це один із способів уявлення стереотипичної ситуації [...]. Теорія фреймів була розроблена з метою пояснити швидкість людського сприйняття й мислення, а також фактичну відсутність відкритих для спостереження ментальних явищ, які

супроводжують ці процеси” [8, 289]. Стереотипні ознаки і стереотипні ситуації (в мовленні – контексти) й дозволяють людині сприйняти даний звукокомплекс як топонім. Чим ближче до людини коло індивідуального топонімичного фрейму, про який ідеться нижче, тим швидше відбувається таке сприйняття. Це, між іншим, ще одна ознака, що дозволяє розмежувати кола топонімичного фрейму.

Якщо топонімичні системи є одномірними, виниклими на різних історично сформованих і географічно окреслених територіях поширення одного етносу, то топонімичні фрейми – ні. Тут треба розрізнити бодай три типи фреймів: 1) загальномовний, що формується як сума двох наступних; 2) територіально-корпоративний, що належить мешканцям території, де діє певна топонімична система, наприклад, Волинь, Буковина, Одещина; 3) індивідуальний, що належить певному ментальному лексиконові певної людини. Структура, ментальна організація цих трьох фреймів не є тотожною.

Індивідуальний фрейм (як і територіально-корпоративний) базується передусім на параметрі “територія”, а в ньому – на ознаці “близьке – далеко”, причому ознаку цю в даному випадку слід тлумачити як у прямому, так і в переносному сенсі. Тут можна говорити про кілька кіл фрейму, однак вони виражені менш чітко, ніж у антропонімичному фреймі. Сутність найближчого кола добре виразив письменник Тарас Прохасько: “Я [...] повернувся у свій “зацофаний” провінційний Франківськ. Франківськ – це моє рідне місто. Як говорив про Україну, котра є для мене всім – тепер можна вернутися до знаку рівності: *Франківськ* є для мене *Україна*, а *Україна* і є всім” [11, 15].

У дуже складному акті формування й формулювання висловлення, що починається від невербальних уявлень через внутрішню мову, у якій невербальне мислення стає вербальним, і завершується мовленням, у якому формулювання думки ще продовжується (дискурсивне мислення) [1], завжди, мабуть, залишається місце для власних назв як своєрідних орієнтирів думки (адресат, предмет думки, еталон – вірець: “як сказав такий-то” тощо). У щойно наведеному вислові Т.Прохаська у завершеному формулюванні маємо два топоніми, причому обидва “мої”, тобто належні до власного індивідуального мовлення, і один домислюваний антропонім – *Людмила Таран*, яка веде розмову з письменником. Належність топонімів індивідуальному мовленню доводиться розмовною формою *Франківськ* (офіційно: *Івано-Франківськ*) та особливою семантичною і емоційною наповненістю назви *Україна*. До речі, назва Івано-Франківськ, запроваджена в 1962 р. замість *Станіслав*, не була усунена, як інші радянські перейменування, і нині міцно увійшла в народний ужиток, бо освячена іменем Івана Франка. Втім, у Ю.Андруховича проблискує й старе наймення *Станіслав* та *Станіславів*. Пор. і назву статті (есе) “Між Києвом і Станіславом” [13].

Існує поняття “мала батьківщина”. Ось вона, її топоніми й складають основу першого, найближчого кола індивідуального топонімичного фрейму. Це передусім ойконім – назва рідного поселення, як *Франківськ* у Прохаська, це також найближча ріка чи інше водоймище, пор. початок оповідання

Ф.С.Фітцджералда “The Diamond as Big as the Ritz”: “John T.Unger came from a family that had been well known in *Hades* – a small town on the *Mississippi River* – for several generations” [15, 7]. Хай то мале місто *Hades* (Гейдіз) етимологічно сходить на “пекло”, “царство мертвих” (грецьке *Aid*) – все одно мала батьківщина.

Америка зі своїм масовим транспортуванням топонімів, особливо ойконімів зі Старого Світу не могла не одержати і власного Аїда. В романі Н.Демілла “The General’s Daughter” він з’являється як неофіційна назва військового об’єкта з найменням “*Fort Hadley, Georgia*” (топонім *Hadley*, Гадлі, перенесено з Великобританії, де він етимологічно означає “вересковий пагорб” [9, 211; 542;545]: “this backwater that the Army called *Fort Hades* and the GIs called *Fort Hardly*” [14, 6; 139], тобто для армії взагалі – “пекло”, для рядового складу – “ледве-ледве”.

Ширше і топонімічно повніше мала батьківщина представлена в творі Петра Сороки “Бісер на долоні”, що має жанрове визначення “Денник 2003 року”. Спочатку автор ніби обминає топоніми: “Петриківський світ – мій мікрокосм, у якому я обертаюся одинадцять місяців на рік – звужений убогою орбітою: село – університет – крайка міста” [10, 117]. У тексті денника і село, і місто згадуються лише кілька разів, переважно у прикметниковій формі, а достовірна ідентифікація з’являється тільки в кінцевій позначці: “с. *Петриків*, *Тернопільська* обл.” [10, 161]. Коли згадуються Кравчини, “перші дурисвіти на троє сіл” [10, 143], з’ясовується, що для автора, та й для інших тутешніх людей, єдність з Петриковим становлять ще два села – *Кретівці* (саме сюди герой денника любить ходити до церкви, тут на цвинтарі “більше роду в землі, ніж на землі”) та *Грицівці*. Адміністративно Петриків знаходиться в Тернопільському районі, а Кретівці, до яких офіційно долучено Грицівці [12, т. 2, 464], - у Збаразькому [12, т. 1, 394;401]. Мешканці, у тім числі автор, керуються традицією та суміжністю, а не адміністративною приналежністю.

Денник в основному присвячується тому, як герой милується краєвидами, розширюючи свій “мікрокосм”. Топоніми подаються як орієнтири: “Управоруч – *Грицівці*, позаду – *Стриївка*, попереду – *Нижчі Луб’янки*, ліворуч – *Збараж*. Ряхтлива осонцена долина. Цими полями колись гасали вершники Хмельницького” [10, 146]. Усі ці чотири поселення – у Збаразькому районі, як і с. *Травневе* [12, т. 1, 394], що вжите з естетичних міркувань: “Чи знаєте ви, як кують зозулі в прогріте червневе надвечір’я у *Травневому*? Ні, ви не знаєте, як вони кують. Бо одна річ слухати їх знічев’я, у неділю чи свята, з простої цікавості, а інша – зі сапою в руках, після цілоденної утомливої праці” [10, 149].

Частіше топоніми стосуються маршрутів автора: “Скільки разів проїжджав тою дорогою, що веде з *Тернополя* та *Теребовлю*, а навколишні краєвиди хвилюють, як уперше. Оразу ж за *Мишковичами* і *Лучкою* розливається нетлінна Божа краса” [10, 148]. *Мишковичі* і *Лучка* – це єдині, крім *Петрикова*, села Тернопільського району, що згадуються П.Сорокою. Виїжджав він, отже, з Петрикова (якщо не з Тернополя). З поїздки автора в

Лановецький район у деннику залишилося значно більше ойконімів, разом з назвою району, єдиною в творі: “Незавдалеки од Тернополя, якихось сто кілометрів, а, здається, в’їжджаєш у хтозна-яку глибинку [...]. Це *Лановеччина* з таємничими лісами, широкими оболонями, пастівниками [...]. В’їжджаємо у *Ванжулів*, де “історія стоїть біля дороги” [...]. Далі *Огрязківці*, *Оришківці*, *Печерна*, *Кутиски*, *Юлеськів* – назви, що промовляють чи не з Трипільля [...]. Через *Лопушне* завертаємо у *Корначівку* до старого письменника Андрія Бобюка” [10, 146-147]. Від’їхав автор якихось сто кілометрів, і з вісьми зафіксованих ойконімів Лановецького району з трансформував: в офіційному довіднику маємо записи *Печірна*, *Кутиска*, *Карначівка* [12, т. 1, 397-398]. Додамо також, що *Огрязківці* нині юридично не існують і приєднані до с.Буглів [12, т. 2, 471].

Наведений фрагмент подорожі до Ланковеччини – не єдиний випадок, коли автор не просто називає топоніми, а й дає їм якусь оцінку. Пор. ще на початку твору: “Хутір *Неминучий* – у снігах, в білій безмовності [...]. Хто дав йому таку назву, як вона виникла? Тепер уже не дізнатися. Але звучить так, що вічність озивається” [10, 117]. Чи таке: “Пливкі краєвиди зачіпають в душі щось незглибиме, як саме звучання придорожніх сіл, що вирости тут у незапам’ятні часи – *Лошнів*, *Кровінка*, *Залав’є*, *Говилів*, *Налужжя*, *Кобиловоки*, *Сухостав*, *Вигода*, *Вигнанка*, *Пастуше ...*” [10, 149]. Наведені 10 назв стосуються одного маршруту і охоплюють три райони Тернопільської області: перші шість топонімів – то Тербовлянський район, *Сухостав* і *Вигода* – Гусятинський, а два останні – вже Чортківський. При цьому юридично *Сухостав* приєднано до с.Яблунів, а село, записане автором у загадковій формі: *Кобиловоки*, з пропущеним складом – насправді *Кобиловолоки* – перейменоване в *Жовтнева* (нині цю назву усунено) [12, т. 2, 474; 277]. Автор пропускає у назвах уточнюючі прикметники: *Великий Говилів*, *Горішня Вигнанка*, фіксує дрібні фонетичні відхилення від офіційних форм, які є не авторськими, а народними: у довідниках *Кровінка*, *Залав’я*.

Ще одним маршрутом автор розширює свій мікрокосм уже за межі Тернопільщини, простуючи з села Андруги, що в Кремензькому районі на Тернопільщині, на північ, у Ровенську область: “Знову тулю до серця волинські пейзажі, й вони озиваються до мене з красивої давнини таємничими іменами: *Андруга*, *Пенталія*, *Доростаї*, *Брищі*, *Коблин*, *Бортниця*, *Судобичі*, *Городинці ...*” [10, 150]. У цьому маршрутному спискові, до речі, повтворився огріх із утратою складу: треба *Дорогостаї*, а не *Доростаї* (це село приєднане до с. Пугачівка Млинівського району Ровенської області [12, т. 2, 440]. Трясло в машині, от автор і схибив у записі...

Ці помилки, гадаємо, засвідчують, що йдеться про територію за межами малої батьківщини, йдеться вже про друге коло топонімічного фрейму. У рідному, звичному не помиляєшся. З денника П.Сороки можемо висновувати, що перше коло індивідуального топонімічного фрейму його героя окреслюється Тернополем та прилеглими до нього Тернопільським і

Збаразьким районами. Це коло з мандрівками героя, переважно зосередженими в східній половині області, поступово розширюється. Ось як він описує своє повернення, знаходячись у Хмельницькій області на межі з Тернопільською: “З-за *Збруча* вертаємо додому, і вже біля *Волочиська* несподівано хмурніє небо, крийма вкривається хмарами, як пасманистою повстю, і стиха починає схлипувати [...]. Але коли спинаємося нагору, то перед зором виростає захоплююча картина – там удалині, за *рубіконовою рікою*, зукісне сонячне проміння, як на картинах Рембрандта, проливається на землю і вже постає у сяйливій юлі [...]. *Збруч* справді як *Рубікон*: позаду злежана півсонна земля, повита сутінню і дощем, а попереду сяйво тепла і золота рідної *Галичини* – воістину благословенної” [10, 159].

З також ніжністю і любов'ю названа *Галичина* все одно не входить до малої батьківщини героя. Тут *Петриків* і *Галичина* займають позиції *Франківська* і *України* в наведених вище словах Т.Прохаська: центр малої батьківщини і найближчий, бо вже символічний, центр другого топонімічного кола. Топоніми, що набувають в індивідуальному фреймі символічного значення, так уростають у ментальний лексикон, що переходять у перше, найближче коло. У героя “Бісеру на долоні” є в першому колі ще два топоніми, які почув значно раніше, ніж побачив їх об'єкти. Адже він народився в сім'ї переселенців з Лемківщини, з Польщі (операція “Вісла”) і уважно слухав розповіді діда: “Од спеки дід домлівав і, вронивши голову на руки, все ж натхненно, але не похапки розповідав мені (чи й собі?) про *Лемківщину*. Бувало, так розментрожить спогадами душу, що залиється сльозами, як дитина. Оповідючи, постійно крєктав, закашлювався і повторював одне слово “*Бліхнарка*”, що звучало в його патріарших устах як “Алілуя”. Пахло мені те слово горами, соснами і святойванівськими травами ... Я був закодований, солодко уражений тою назвою, і довго мав у житті одну певстиму муку-потребу – побачити те сільце і навколишні краєвиди [10, 126].

У творі Петра Сороки добре видно, як формується, з чого складається перше, найближче коло індивідуального топонімічного фрейму. Це – 1) найближче територіальне оточення – мала батьківщина; 2) те, що стало найближчим у процесі пізнання світу, мандрівок і переселень; тут відбуваються досить активні процеси переходу топонімів з другого та подальших кіл у перше; 3) те, що набуває особливого значення, символізуючи велику Батьківщину (*Україна, Галичина, Дніпро, Карпати, Київ, Канів* тощо); 4) те, що стає родинною реліквією, --- згадкою. Щодо топонімічних розрядів у більшості людей перед ведуть ойконіми. П.Сорока називає багато ойконімів свого першого і другого топонімічного кола, а про гідрооб'єкти переважно говорить *ріка, озеро, мокляк* (тобто болото). Наприклад, не названо по імені велику ліву притока Дністра *Серет*, на якій стоїть Тернопіль. В усьому творі з річок згадані *Збруч* і *Нетеча*, а з височин – *Говда*. Лише в описі своєї поїдки до Яремчі П.Сорока називає ріки *Прут, Черемош*, сходить на гору *Явірнік*, чує: “То гора *Рокита* [...], а то *Маковиця*, далі *Хом'як, Синяк* і *Довбушок*” [10, 151]. Тут теж божественні краєвиди, але

то вже “інший світ” – то вже друге коло індивідуального топонімічного фрейму.

Це друге коло – ментальне відображення того, що ономасти називають топонімічною системою. Л.М.Дмитрієва присвятила спеціальну монографію тому, як топонімічна система існує в мові, на території, і як у ментальному світі. Зазначивши, що “вивчення ментальної сутності топонімічної системи тільки починається”, дослідниця справедливо зазначає: “Усяка топонімічна система існує передусім у свідомості *конкретної* людини, але свідомість людини не може зафіксувати всі ономастичні простори даної мови, вона відбиває лиш окремі в просторово-кількісному відношенні фрагменти. Дані сукупності топонімів, відображені у свідомості носіїв мови, являють собою топонімікон мовної особистості (звідси питання про індивідуальні системи)” [5, 49; 48].

Тут виникає питання про зміст цього топонімікону мовної особистості. На думку Л.М.Дмитрієвої, він по суті і становить собою ментальне буття топонімічної системи. До певної міри так воно і є. Ясно, що в цей топонімікон входить топонімія малої батьківщини, у нашому розумінні – перше коло індивідуального топонімічного фрейму, яке становить суб’єктивний центр топонімічної системи. Сюди входить і більш докладне, ніж для інших територій, знання географічних назв даної території, як знання топонімів Галичини у Петра Сороки. На цій підставі й можемо виділяти територію топонімічної системи як другого кола індивідуального топонімічного фрейму. Однак його межі дуже розмиті й системне коло легко переходить у коло етнічне, вже третє.

Автор цих рядків, приміром, своєю малою батьківщиною вважає Одесу (хоч народився у Чернівцях), досить докладно знає її мікротопонімію, і значно менш докладно, топонімію Одещини, яка становить собою окрему топонімічну систему [4, 3; 8; 7, 53-55]. Однак це не заважає йому знати топонімію Києва, Черкас, Тернополя, знати назви географічних об’єктів в Україні й за її межами. Узагальнюючи, маємо право висновувати, що топонімікон мовної особистості – це не індивідуальне знання певної топонімічної системи, а увесь індивідуальний топонімічний фрейм, з усіма його колами, які ми й намагаємося вирізати та охарактеризувати.

Можемо зробити висновок і про те, що при наявності окремого другого кола індивідуального топонімічного фрейму, яке стосується певної топонімічної системи і переважно супроводжується усвідомленням того, що йдеться про окрему топонімічну єдність (таке усвідомлення, зазначимо, є ще одним незалежним доказом існування топонімічних систем), це коло плавно й малопомітно, без якихось ментальних ускладнень, переходить у третє – етнічне (мовно-етнічне, коло великої батьківщини, рідної країни).

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Протовербальное порождение культурных концептов и их фразеологическая репрезентация // Филологические науки. – 2002. - №5. – С.72-81.

2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – 398 с.
3. Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике. – Екатеринбург, 1998. – 231 с.
4. Горожанкина Л.В. Проблемы динамики топонимической системы. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1979. – 22 с.
5. Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы: На материале русской топонимии Алтая. – Барнаул, 2002. – 253 с.
6. Карпенко У.А. Фреймовый поход к анализу концепта // Мова і культура (Науковий щорічний журнал). – К., 2003. – Вип.6, т.3, ч.1 Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 293-303.
7. Карпенко Ю.А. Признаки молодости топонимической системы // Перспективы развития славянской ономастики. – М., 1980. – С. 48-57.
8. Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – С. 281-309.
9. Рыбакин А.И. Словарь английских фамилий. Около 22 700 фамилий. – М., 1986. – 576 с.
10. Сорока П. Бісер на долоні. Денник 2003 року // Кур'єр Кривбасу. – 2004. - №173. – С. 117-161.
11. Таран Л. Мандрівник усередину. Розмова Людмили Таран з Тарасом Прохаськом // Кур'єр Кривбасу. – 2004. - №170. – С. 3-17.
12. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1969. – Т.1-2.
13. Яковенко С. Між Києвом і Станіславом // Література плюс. – 2003. - №5 (48). – С. 9-10. Видання включене в журнал “Кур'єр Кривбасу”. – 2003. - №163. – Між с. 160-161.
14. DeMille N. The General's Daughter. – N.Y., 2002. – 480 p.
15. Fitzgerald F.S. The Diamond as Big as the Ritz and Other Stories. – Lnd., 1996. – 192 p.
16. Gildea D.J. Statistical Language Understanding Using Frame Semantics. – Berkeley. – <http://www.cis.upenn.edu/~dgildea/gildea-thesis.pdf>.

АННОТАЦІЯ

Рассматривается ментальное бытие топонимов. В ментальном лексиконе индивидуума они образуют топонимический фрейм, расходящийся кругами от этого индивидуума. Из шести возможных кругов анализируются два ближайших: 1) круг малой родины и 2) круг топонимической системы.

ANNOTATION

Mental existence of toponyms is being analyzed. In the mental lexicon of the individual they form toponymic frame which diverge from this individual in circles. Out of six possible circles the two nearest are investigated: 1) the circle of homeland and 2) the circle of the toponymic system.